

Weronika
Parfianowicz-Vertun

Europa Środkowa w tekstach i działaniach

Polskie i czeskie dyskusje

Europa Środkowa w tekstach i działaniach

communicare

historia i kultura

seria pod redakcją naukową **Andrzeja Mencwela**

ostatnio ukazały się:

Agnieszka Karpowicz, *Proza życia. Mowa, pismo, literatura* (Białoszewski, Stachura, Nowakowski, Anderman, Redliński, Schubert)

Jack Goody, *Mit, rytuał, oralność*

Paul Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*

Rigels Halili, *Naród i jego pieśni. Rzecz o oralności, piśmienności i epice ludowej wśród Albańczyków i Serbów*

Jack Goody, *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*

Paweł Majewski, *Pismo, tekst, literatura. Praktyki piśmienne starożytnych Greków i matryca pamięci kulturowej Europejczyków*

Jack Goody, *Człowiek, pismo, śmierć. Rozmowy z Pierrem-Emmanuellem Dauzat*

Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *Narodziny książki*

Roy Harris, *Racjonalność a umysł piśmienny*

Aleksandra Jakóbczyk-Gola, *Akt pamięci. Tradycja akatystowa w kontekście form pamięci*

Jacques Le Goff, *Historia i pamięć*

Jan Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*

Anna Wierzbicka, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*

Hanna Jurkowska, *Pamięć sentymentalna. Praktyki pamięci w kręgu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk i w Puławach Izabeli Czartoryskiej*

Olga Kaczmarek, *Inaczej niż pisać. Lévinas i antropologia postmodernistyczna*

Marta Bucholc, *Piąty wymiar. Kulturowa socjologia wiedzy Norberta Eliasa*

Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*

Aleksander Gieysztor, *Mitologia Słowian*

Weronika
Parfianowicz-Vertun

Europa Środkowa w tekstach i działaniach

Polskie i czeskie dyskusje

Recenzenci

Prof. dr hab. Jacek Baluch
Dr hab. Paweł Rodak, prof. UW

Redaktor prowadzący
Karolina Chmielewska

Redakcja
Elwira Wysznińska

Korekta
Magdalena Orczykowska

Indeks
Weronika Parfianowicz-Vertun

Projekt okładki i stron tytułowych
Anna Gogolewska

Projekt serii
Jakub Rakusa-Suszczewski

Ilustracja na okładce
„Revolver Revue” 1989, nr 12, reklama czasopisma „Střední Evropa”. Fotografia:
Gabina Fárová, typografia: Marek Hlupý-Kapler, tekst reklamy: redakcja „Revolver
Revue”. Źródło: dzięki uprzejmości Gabiny Fárové, Viktora Karlíka i redakcji
„Revolver Revue”

Skład i łamanie
Marcin Szcześniak

ISBN 978-83-235-2464-9 (druk) ISBN 978-83-235-2472-4 (pdf online)
ISBN 978-83-235-2480-9 (e-pub) ISBN 978-83-235-2488-5 (mobi)

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016

Publikacja finansowana przez Narodowe Centrum Nauki z programu Preludium,
UMO-2013/11/N/HS2/03573.

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4
e-mail: wuw@uw.edu.pl
Księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2016

Spis treści

Podziękowania	9
Rozdział 1. Europa Środkowa jako problem badawczy	13
„Czy Europa Środkowa istnieje?”	13
Idee, teksty, projekty	17
Od teorii do praktyki	23
Środkowoeuropejskie „gatunki zmacone”	28
Środkowoeuropejska eseistyka	32
„Powiedziane, napisane”	39
„Soviet Bloc Writers Clash at a Conference”	49
Rozdział 2. Europa Środkowa w kontekście nieoficjalnych obiegów kultury	62
Nieoficjalne obiegi wydawnicze w Polsce i Czechosłowacji ...	62
Między obiegami	62
Drugi obieg i samizdat	71
Ramy czasowe	73
Problemy badawcze	79
Spory o samizdat	87
Czytać o Europie Środkowej	90
„Z rąk do rąk”. Dystrybucja	91
Jak to wyglądało? Estetyka i materialność	97
„Maniakalne polykanie książek”	106
„Niekończące się męczarnie”	108
Etyka anonima	112
Literatura „drugiego obiegu” czy „drugiego rzutu”?	115
Pisać Europę Środkową	119
Kultura maszyny do pisania	124
Postgutenbergowska rewolucja?	129

Praktykować ideę	135
Europa Środkowa na łamach nieoficjalnych czasopism	135
„Szlak przyjaźni polsko-czechosłowackiej”	144
Alternatywna Europa Środkowa	152
Mapy kultury nieoficjalnej a projekty Europy Środkowej	156
Uciezki do (i od) prywatności	164
Kultura mieszkania	166
Samowystarczalność	171
Między uniwersytetem a gospodą	174
Płeć drugiego obiegu. Płeć undergroundu	180
„Związki przyjaźni”	184
(Auto)portret Europy Środkowej	190
Rozdział 3. Czeskie spojrzenia na Europę Środkową	193
Wokół trzech esejów	193
Obieg, recepcja, rezonans	200
Recepcja w Polsce	203
„Czeskie pytanie” o Europę Środkową	206
Środek w cieniu 1968	207
Odrodzeniowa mitologia	209
Powrót mesjanizmu	213
Między mitologizacją i dekonstrukcją odrodzeniowych narracji	220
Kłopoty z wielokulturowością	229
Środkowoeuropejski modernizm	234
Środkowoeuropejskie kanony i kanonizacje	234
W poszukiwaniu środkowoeuropejskiego modernizmu	243
Środkowoeuropejska nowoczesność	253
Chcemy być nowocześni?	261
Europa Środkowa po roku 1989	266
„Pod sztandarami wszechmogącego rynku”	268
Pytania o czeski nacjonalizm	273
Europa Środkowa a „sprawa kobiet”	277
Zrób sobie Europę Środkową	280
„Opowieści o krajach nędznych”	288
Europa Środkowa <i>hand-made</i>	293

Rozdział 4. Polskie dyskusje wokół pojęcia	
Europy Środkowej	298
Między „lekcją «Kultury»” a kresowymi narracjami	299
Pod znakiem „Kultury”	299
„Zeszyty Literackie”: w poszukiwaniu środkowoeuropejskiego	
kanonu	306
Europa Środkowa w drugim obiegu	311
Lekcja węgierska: István Bibó i Jenő Szűcs	319
Dialog w cieniu kresów	323
„Eksploracja kresoznawcza” a projekty Europy Środkowej	343
Idea jagiellońska	348
Europa Środkowa w czasie przełomu	351
„Cóż po (środkowoeuropejskiej) inteligencji w czasie	
marnym?”	357
Klęska idei i formacji?	371
Ucieczka przed Zachodem	378
Poszukiwanie tożsamości	381
Powrót przestrzeni	388
Zakończenie	397
Bibliografia	399
Indeks osób	423
Ilustracje	431

Podziękowania

Podstawą tej książki jest rozprawa doktorska *Teksty i działania. Europa Środkowa jako projekt w polskich i czeskich dyskusjach lat 70. i 80. XX wieku*, przygotowana w Instytucie Kultury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Mencwela. Trudno mi sobie wyobrazić jej powstanie bez Jego wsparcia oraz krytycznej, ale zawsze życzliwej lektury, a także wielu dyskusji, w toku których rodziły się ważne dla tej pracy pomysły – za wszystko to ogromnie dziękuję. Spojrzenie Profesora na środkowoeuropejską problematykę stanowiło dla mnie – i nieustannie stanowi – ważny punkt odniesienia i inspirację dla własnych poszukiwań.

Dziękuję również recenzentom – dr. hab. Pawłowi Rodakowi i prof. dr. hab. Jackowi Baluchowi za cenne uwagi, które stanowiły ogromną pomoc w przygotowaniu tej książki.

Serdecznie dziękuję Koleżankom i Kolegom z Instytutu Kultury Polskiej UW, szczególnie Uczestniczkom i Uczestnikom seminarium doktoranckiego profesora Andrzeja Mencwela oraz Koleżankom i Kolegom z Zakładu Historii Kultury IKP UW za cierpliwą lekturę obszernych fragmentów mojej pracy, za ciekawe dyskusje, za komentarze i wskazówki, które miały duży wpływ na ostateczny kształt tej książki. Możliwość pracy naukowej w miejscu takim jak Instytut Kultury Polskiej, z jego atmosferą otwartości na różne poszukiwania, życzliwości, ciągłego badawczego ożywienia i współpracy uważam za ogromne szczęście.

Szczególnie dziękuję nie tylko za wsparcie merytoryczne, lecz także nieocenioną przyjacielską pomoc w chwilach

zwątpienia Piotrowi Kubkowskiemu, Kornelii Sobczak, Igorowi Piotrowskiemu, Natalii Mętrak-Rudzie i Franciszkowi Burskiemu.

Komparatystyczny charakter mojej rozprawy wymagał częstych podróży do Czech, które nie byłyby możliwe i nie przyniosłyby takich efektów, gdyby nie wsparcie mieszkających tam Przyjaciół, a także życzliwość i pomocność pracowników wielu instytucji. Szczególne podziękowania należą się Magłorzacie, Marko i Amelce Thull, Nguyen Ti i Krystynie Mogilnickiej oraz panu Graziano Priotto za gościnność. Terezie i Martinowi Bernátkom dziękuję za przyjacielskie wsparcie i inspirujące dyskusje, Vítowi Krobotowi za bycie przewodnikiem po świecie czeskiego undergroundu i pomoc przy kwerendach w archiwum Libri Prohibiti. Lukášowi Kubinie dziękuję serdecznie za wsparcie przy końcowym (i najbardziej stresującym) etapie prac nad książką. Panu Jiřímu Gruntorádowi, dyrektorowi Libri Prohibiti, dziękuję za możliwość wykorzystania w niniejszej publikacji materiałów zgromadzonych w czasie kwerendy w archiwum, a panu Viktorowi Karlíkowi za zgodę na umieszczenie w niej reprodukcji okładek „Revolver Revue”, a pani Gabinie Fárovej za zgodę na wykorzystanie zdjęcia jej autorstwa na okładce tej książki. Specjalne podziękowania chciałabym przekazać dr Blance Činátlovej z Instytutu Literatury Czeskiej i Komparatystyki Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola w Pradze. Prowadzone przez nią seminaria poświęcone literaturze i kulturze środkowoeuropejskiej, w których miałam szczęście uczestniczyć w czasie pobytu na stypendium Erasmus w roku 2006/2007 i stypendium Funduszu Wyszehradzkiego w roku 2012, przesądziły o moim zainteresowaniu problematyką środkowoeuropejską i wpłynęły na sposób badania tej tematyki, a jej twórczość naukowa dostarcza mi nieustająco inspiracji i stanowi nie-dościgniony wzór wrażliwości badawczej i interpretacyjnej.

Przedewszystkim jednak nie byłoby tej książki, gdyby nie moi Rodzice i Brat. Mojemu Tacie dziękuję szczególnie za pierwsze środkowoeuropejskie podróże, za uwrażliwienie

na to, że krój czcionki i łamanie tekstu mają niebagatelny wpływ na ich lekturę i za cierpliwą pomoc edytorską w krytycznym momencie przygotowywania ostatecznej wersji mojego doktoratu i dbałość o jego stronę graficzną. Mojej Mamie dziękuję za zaufanie do wszystkich moich wyborów i przedsięwzięć, za wsparcie w ich realizacji, za zapoznanie mnie w pierwszych miesiącach życia z maszyną do pisania, a także zaszczerpienie dziennikarskiej pasji poszukiwania rzeczy ważnych, ukrytych w potoku codziennych, na pozór drobnych wydarzeń. Jurkowi – za braterską pomoc i profesjonalne konsultacje. Chciałabym bardzo podziękować Andrzejowi za to, że był ze mną przez cały ten trudny i burzliwy czas, jakim była praca nad doktoratem i książką. Szczególnie zaś dziękuję Dziadkowi Edwardowi, który jest dla mnie wzorem Środkowoeuropejczyka.

Rozdział 1

Europa Środkowa jako problem badawczy

„Czy Europa Środkowa istnieje?”

Jedną z ofiar tej niespodziewanej odwilży [1989 roku – przyp. aut.] stał się jeden z najpiękniejszych mitów intelektualnych, mit wspólnoty mieszkających tu narodów. Biegający pomiędzy blokowiskami nowych osiedli, obciążeni papierami, matrycami, gazetkami albo nadajnikami młodzi ludzie wierzyli nie tylko we wspólnotę polskich robotników z polskimi inteligentami realizującą się w społeczeństwie obywatelskim. Wierzyli także we wspólnotę w walce z komunizmem z Czechami, Słowakami, Węgrami, Niemcami z NRD¹.

W 1991 roku, w jednym z pierwszych oficjalnie wydrukowanych numerów drugoobiegowego czasopisma „Obóz” opublikowano artykuł Roberta Bogdańskiego *Prawdziwy koniec Europy Środkowej*. Autor pisał, że koncepcja Europy Środkowej, która jeszcze pod koniec lat 80. cieszyła się wielką popularnością wśród przedstawicieli opozycyjnych środowisk niemal wszystkich krajów regionu, praktycznie z dnia na dzień straciła aktualność i można ją w najlepszym razie badać jako zjawisko historyczne.

Jest to artykuł z wielu względów znamieny. Po pierwsze, wskazuje na ważny związek tej koncepcji ze środowiskami opozycyjnymi czy przedstawicielami szeroko pojętej kultury nieoficjalnej w krajach tzw. bloku wschodniego. Możemy wręcz mówić o podwójnym charakterze tego sprzężenia. Z jednej strony, można definiować Europę Środkową jako

¹ Robert Bogdański, *Prawdziwy koniec Europy Środkowej*, „Obóz” 1991, nr 21, s. 168.

region, w którym działania dysydentów doprowadziły do stworzenia stosunkowo trwałych obiegów kultury niezależnej. Z drugiej – ważne miejsce w dyskusjach dysydenckich środowisk zajmowała właśnie koncepcja Europy Środkowej jako projektu alternatywnego porządku geopolitycznego. Sam „Obóz” jako jeden z wielu tytułów prasy drugoobiegowej, poświęcony właśnie szeroko pojętej problematyce środkowoeuropejskiej, stanowi świetny przykład tego fenomenu.

Po drugie, tekst wpisuje się w długą tradycję pisania o Europie Środkowej jako niezrealizowanej koncepcji, micie, utopii. Konwencja ta stała się wyraźna już w latach 80. XX wieku, a więc wtedy, kiedy idea ta przeżywała rozkwit. Włączyć się w środkowoeuropejską dyskusję oznaczało często: podać w wątpliwość realność jej przedmiotu.

Po trzecie wreszcie, miało się okazać, że „prawdziwy koniec Europy Środkowej” został – nie po raz pierwszy – ogłoszony przedwcześnie. Śródkowoeuropejskie dyskusje po roku 1989 nie tylko nie ucichły, ale wręcz przybrały na sile i do dziś owocują licznymi przedsięwzięciami badawczymi, kulturalnymi, publicystycznymi czy literackimi. Z każdym rokiem przybywa specjalistycznych tomów poświęconych tematowi Europy Środkowej. Większość z nich zaś odnosi się do projektów Europy Środkowej z lat 70. i 80. XX wieku, wskazując w nich źródła współczesnego sposobu konceptualizacji tego pojęcia. Pojawiają się też wznowienia tekstów dawno opublikowanych i tłumaczenia zagubionych.

Zatrzymajmy się na chwilę przy dwóch ostatnich punktach. Tekstów przekonujących o tym, że Europa Środkowa jest tylko mitem, utopią bądź postulatem, jest równie wiele, co artykułów opisujących (domniemaną) specyfikę środkowoeuropejskiej rzeczywistości. Razem zaś tworzą ogromny korpus. Sporządzenie rzetelnego sprawozdania ze środkowoeuropejskiej literatury wymagałoby żmudnej kwerendy w bibliotekach węgierskich, czeskich, polskich, słoweńskich, chorwackich, austriackich, litewskich, ukraińskich, białoruskich, niemieckich i włoskich. Wskazane byłoby sprawdzenie również archiwów amerykańskich uniwersytetów, ale spis

taki prawdopodobnie pozostawałby w dalszym ciągu daleki od kompletności. Obszerny spis bibliograficzny, obejmujący pozycje czeskie, polskie, a także anglo- i niemieckojęzyczne, zawierający monografie i tomy zbiorowe, ale także pojedyncze artykuły i tematyczne numery czasopism, został opublikowany w tomie *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problem* (W kleszczach historii. Europa Środkowa jako pojęcie i problem) pod redakcją Jiřígo Trávníčka i liczy sto pozycji, podzielonych według klucza tematycznego: geopolityka i historia oraz kultura, literatura, powieść. Możemy jednak zakładać, że również on nie jest kompletny.

Lektura tekstów poświęconych Europie Środkowej nie tylko jednak skłania do stwierdzenia, że stworzenie najbardziej nawet kompletnej bibliografii nie przyczyniłoby się do pogłębienia naszej wiedzy na temat tego fenomenu. Jest też zadaniem niewdzięcznym. Z pewną jedynie przesadą można by powiedzieć, że przeczytać jeden tekst o Europie Środkowej, to jak przeczytać wszystkie. Czytane w większej liczbie jawią się one często jako powtarzalne i monotonne. Redundancja środkowoeuropejskich tekstów jest uderzająca i choć odnosi się do wytworów zaawansowanej kultury typograficznej, musi budzić skojarzenia z opisywanymi przez badaczy przekazów ustnych regułami formułkowości czy addytywności. Powtarzają się całe schematy narracyjne, egzemplifikacje, cytaty, postaci, figury, historyczne wydarzenia, a nawet anegdoty. Autorzy powołują się na ten sam zestaw tekstów; posługują się podobnymi środkami retorycznymi, w podobny sposób konstruują też swoje wywody.

Czy jest zatem sens wkraczać na to gęsto zaludnione terytorium i dodawać do nieprzebranej środkowoeuropejskiej bibliografii jeszcze jedną pozycję? Celem tej książki nie jest odpowiedź na powracające niemal rytualnie, wyrażone wprost w klasycznym dziś eseju Timothy'ego Gartona Asha pytanie: *Czy Europa Środkowa istnieje?* Zadowolającej odpowiedzi udzielił na nie w wywiadzie dla „Krasnogrudy” jeden z głównych animatorów środkowoeuropejskich dyskusji w latach 80. XX wieku, węgierski intelektualista

György Konrád: „jeżeli ktoś mówi «tu jest Europa Środkowa», to trzeba potwierdzić, że jest”². Tym bardziej nie stawiam sobie za cel znalezienia zadowalającej wszystkich definicji terytorialno-historyczno-kulturowej Europy Środkowej. Zgódźmy się bowiem, że jest tyle potencjalnych map Europy Środkowej, ile autorów i autorek skłonnych włączyć się do tej dyskusji; zarysowane przez nich granice, a nawet nazwy (Europa Środkowa, Centralna, Środkowo-Wschodnia, Mitteleuropa...) będą zaś zależeć, między innymi, od ich aktualnego usytuowania i czasu, w którym zabierają głos.

Przedmiotem badawczego zainteresowania jest pytanie, dlaczego pojęcie to, choć nieustannie bywa podawane w wątpliwość i krytykowane, jednocześnie od dziesięcioleci jest tak chętnie aktualizowane; jakie funkcje spełniało na przestrzeni różnych dekad i w jakich celach przywoływali je w różnych historycznych momentach intelektualiści, politycy czy artyści zarówno w krajach regionu, jak i na Zachodzie. Nie bez znaczenia będą też pytania, które nachodzić mogą czytelników środkowoeuropejskich tekstów: dlaczego są one tak powtarzalne i mgliste i dlaczego tak trudno napisać na temat Europy Środkowej „coś nowego”.

Interesować mnie będzie wąski wycinek tej debaty, a mianowicie dyskusje poświęcone problematyce środkowoeuropejskiej toczone w latach 70. i 80. XX wieku na łamach nieoficjalnych wydawnictw w Polsce i Czechosłowacji – ich przebieg, specyfika obiegu, treść i uczestnicy. Za tym wyborem przemawia nie tylko intensywność sporów wokół Europy Środkowej w tych dwóch krajach, wielość przedsięwzięć związanych z tym tematem czy udział polskich i czeskich intelektualistów w inicjowaniu debat o międzynarodowym zasięgu, lecz także liczne punkty przepływu i współpracy między polskimi i czeskimi środowiskami. Specyfika historii kultury polskiej i czeskiej umożliwi śledzenie zarówno pewnych analogii i podobieństw, jak i różnic, miejsc konfliktowych

² *Człowiek rozgląda się i widzi, że ma wielką rodzinę... Rozmowa o Europie Środkowej z György Konrádem*, „Krasnogruda” 1993, nr 1, s. 35.

i zjawisk, które – na pozór podobne – wypełniane były innymi treściami i znaczeniami. Tak wytyczony obszar badań umożliwi nam wgląd w wiele zjawisk istotnych dla kultur czeskiej i polskiej lat 70. i 80., przede wszystkim zaś pozwoli uchwycić zawężenia problemów, których znaczenie odsłania się współcześnie. Jednocześnie przykłady polskich i czeskich projektów Europy Środkowej posłużyć mogą jako *pars pro toto* przedsięwzięć charakterystycznych dla tego regionu. Dyskusje nad Europą Środkową, które w tym samym czasie miały miejsce na Węgrzech czy w (krajach byłej) Jugosławii, będą stanowiły ważne uzupełnienie tej panoramy.

Idee, teksty, projekty

U źródeł różnego rodzaju kłopotów i kontrowersji związanych z pojęciem Europy Środkowej mógł leżeć jego geograficzny rodowód³. Przekonanie, że przedmiotem

³ Z bogatej literatury poświęconej problematyce środkowoeuropejskiej warto wymienić kilka najważniejszych pozycji. Na temat kształtowania się samego pojęcia Europy Środkowej zob. Andrzej Czarnocki, *Europa Środkowa. Europa Środkowowschodnia. Geopolityczne a historyczno-kulturowe rozumienie pojęć*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia” 1994, nr 1; Tadeusz Kisielewski, *Europa Środkowa – zakres pojęcia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1992; Piotr Wandycz, *O historycznej tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej*, „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 3; Radosław Zenderowski, *Europa Środkowa jako „ucieczka przed Wschodem” czy „pomost” między Wschodem i Zachodem?*, w: *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?*, red. Radosław Zenderowski, Ossolineum, Wrocław 2004; *V klestích dějin. Střední Evropa jako pojem a problem*, red. Jiří Trávníček, Host, Brno 2009; Antoni Podraza, *Co należy rozumieć pod pojęciem „Europa Środkowa” na przełomie XX i XXI wieku*, w: *Europa Środkowa – nowy wymiar dziedzictwa. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 1–2 czerwca 2001*, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2002; Piotr Eberhard, *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”*, „Przegląd Geograficzny” 2005, nr 77; Karl Schlögel, *Środek leży na wschodzie: Europa w stadium przejściowym*, przeł. Andrzej Kopacki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005; Maria Todorova, *Balkany wyobrażone*, przeł. Piotr Szymor, Magdalena Budzińska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2008.

środkowoeuropejskich dyskusji jest – historyczna, polityczna, kulturowa – rzeczywistość tego regionu, prowadziło do konsternacji, kiedy okazywało się, że tworzone w dyskusjach obrazy nie przystają do środkowoeuropejskich realiów. Już na przełomie lat 70. i 80., kiedy termin „Europa Środkowa” przeniknął z dyskursu geopolitycznego do dyskusji intelektualistów, przedmiotem rozważań stał się jego problematyczny status. Zaczęły pojawiać się takie klasyfikacje, jak „mit”, „utopia”, „postulat”, a także określenia w rodzaju: „królestwo ducha”, „retorta nowej wrażliwości”. Sami uczestnicy tych debat mieli intuicję, w jaki sposób rozwiązać ten problem: „dyskusja o Europie Środkowej przesuwana się coraz bardziej z obszaru nostalgicznych wspomnień, za czymś, co zaniknęło bądź zanika, w stronę aktualnej konkretyzacji [...], nowa idea Europy Środkowej stopniowo zyskuje coraz wyraźniejszą formę” – pisali redaktorzy samizdatowego pisma „Střední Evropa”⁴. Podobnie wyrażał się Ash: „ta nowa Europa Środkowa jest właśnie tym – ideą. Jeszcze nie

Na temat historii regionu zob. Jenő Szűcs, *Trzy Europy*, przeł. Jan Maria Kłoczowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1995; Krzysztof Pomian, *Europa i jej narody*, przeł. Małgorzata Szpakowska, Słowo / Obraz terytoria, Gdańsk 2004; Jerzy Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1998; István Bibó, *Nędza małych państw wschodnioeuropejskich*, w: tegoż, *Eseje polityczne*, przeł. Jerzy Snopek, Universitas, Kraków 2012; Oskar Halecki, *The Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, The Ronald Press Company, New York 1952. W kształtowaniu się refleksji nad Europą Środkową jako pewną wspólnotą kulturową duży udział miały też prace z obszaru historii sztuki i kultury, szczególnie te poświęcone kulturze monarchii habsburskiej lub kręgowi wiedeńskiej moderny, zob. Carl E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna: politics and culture*, Vintage, New York 1981; Allen Janik, Stephen Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*, Simon and Schuster, New York 1973; Claudio Magris, *Il mito asburgico nella letteratura austriaca moderna*, Einaudi, Torino 1963; Tomasz Gryglewicz, *Malarstwo Europy Środkowej 1900–1914. Tendencje modernistyczne i wczesnoawangardowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1992.

⁴ *Úvodní poznámka*, „Střední Evropa” 1986, nr 6, s. 1.

istnieje”⁵. Sformułowanie „idea Europy Środkowej” stało się użytecznym związkiem frazeologicznym, umożliwiającym odsunięcie na bok pytania o geograficzne współrzędne tego terminu czy jego precyzyjne definiowanie. Choć korzystało z niego wielu komentatorów, częściej służyło jednak wyrażeniu negatywnej opinii – jako „idea kilku intelektualistów” koncepcja przedstawiana była jako chimeryczna i nietrwała. Rzadko natomiast towarzyszyła temu sformułowaniu próba spojrzenia na środkowoeuropejską problematykę przez pryzmat historii idei. Tymczasem możemy widzieć Europę Środkową jako szczególnego rodzaju ideę społeczną, zgodnie z definicją Ludwika Krzywickiego, według której „Wyłoniona idea jest w gruncie rzeczy sformulowaniem zadania, które życie powoli stworzyło w sposób żywiołowy, i wskazuje, na jakiej drodze zainteresowani będą szukali rozwiązania, tj. jakie urządzenia prawno-polityczne odpowiedzą ich aspiracjom”⁶. W dodatku, by znów nawiązać do klasycznej rozprawy Krzywickiego, ideę wędrującą, przekraczającą granice i rozwijającą się równolegle w różnych środowiskach i przyjmującą różną formę zależnie od kontekstu społecznego, historycznego i politycznego. A wreszcie – „ideę praktykowaną” – z której wyrastały różnorodne działania i przedsięwzięcia.

Wychodząc od tych rozpoznań, chciałabym więc ukazać wielowymiarowe, nieredukowalne do bieżących geopolitycznych sporów znaczenie (czy raczej: zawężlenie znaczeń) idei Europy Środkowej. Jej sens nie jest autonomiczną, trwałą, z góry nadaną wartością, ale aktualizuje się i może być uchwycony jedynie w relacji z tymi, którzy się na nią powołują, wyrażają ją bądź praktykują. Jej zawartość będzie się zmieniać zależnie od autorów, środowisk, momentów historycznych.

⁵ Timothy Garton Ash, *Czy Europa Środkowa istnieje?*, przeł. Jarosław Anders, w: tegoż, *Pomimo i wbrew. Eseje o Europie Środkowej*, przeł. Anna Husarska, Polonia, Londyn 1990, s. 195.

⁶ Ludwik Krzywicki, *Idea a życie*, w: tegoż, *Wybór pism*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 867.

Nawet jeżeli rezultatem badania będzie stwierdzenie, że w istocie wokół idei tej integrowały się stosunkowo nie-liczne środowiska, a jej oddziaływanie było ograniczone; jeżeli okaże się, że projekty Europy Środkowej dają nam zaledwie wgląd w życie niewielkich grup intelektualistów, ta mikroperspektywa, odsłaniająca ich style życia, praktyki, samowiedzę, wewnętrzne sprzeczności i podziały, może okazać się bardziej płodna niż rytualne powtarzanie formuł o nieskuteczności projektu Europy Środkowej w zderzeniu z pragmatyką życia politycznego⁷.

Kolejnym z powodów ciągłych kontrowersji wokół idei Europy Środkowej jest przeoczenie bądź niewyzyskanie wszystkich konsekwencji płynących z faktu, że realizuje się ona przede wszystkim w formie dyskursywnej. Tekstowy charakter większości projektów Europy Środkowej – przyjmowany jako pewna oczywistość – pozostaje często przezroczysty dla komentatorów. Skutkiem tego wiele publikacji poświęconych rekonstrukcji historii debat nad Europą Środkową sprowadza się do chronologicznej rekapitulacji najważniejszych wystąpień połączonej ze szkicowo zarysowanym tłem historycznym i politycznym oraz najbardziej rozpowszechnionymi interpretacjami. Nie pojawiają się pytania o to, w jaki sposób, przy użyciu jakich środków retorycznych pisano o Europie Środkowej, jaka była społeczna pozycja tych, którzy pisali, i kim byli ich odbiorcy, skąd

⁷ Inspiracji dostarczyły mi również studia Marci Shore, wskazującej, w kontekście rozważań nad Europą Środkową, że przy badaniach z obszaru historii idei konieczne jest „uchwycenie takiej samej realności ludzi i idei, to znaczy uznania «ciężaru» zarówno poszczególnych jednostek, jak i ich myśli. Nie ma zresztą idei (tak jak nie ma źródeł historycznych), które stworzono by poza czasem, przestrzenią i życiem konkretnych ludzi. Zawsze istnieje jakieś uwikłanie, «życie» zawsze się do nich w jakiś sposób wedrze. [...] umiejscowienie w czasie i przestrzeni [...] jest [...] warunkiem koniecznym [...] wiedzy historycznej. Jedynie dzięki ugruntowaniu danej idei w czasie i przestrzeni możemy pojąć jej historyczną stawkę” (Marci Shore, *Nowoczesność jako źródło cierpień*, przeł. Michał Sutowski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2012, s. 218).

czerpano inspiracje do formułowania tych projektów i jaka była na nie reakcja.

Analizom esejów i artykułów poświęconych Europie Środkowej brakuje też często fundamentalnego rozróżnienia między pytaniami typu „czym jest Europa Środkowa” lub „środkowoeuropejska rzeczywistość” a „jak się pisze o Europie Środkowej”. Czasem też pytania takie zostają ze sobą utożsamione. Tymczasem, wbrew topograficznemu terminowi, środkowoeuropejskie teksty odnoszą się w mniejszym stopniu do konkretnej, realnej przestrzeni, w większym zaś – do różnego rodzaju reprezentacji – przede wszystkim znów tekstowych – Europy Środkowej. Brak problematyzacji typów referencji oraz refleksji nad charakterem poszczególnych reprezentacji ma poważne konsekwencje, na które zwraca uwagę francuski literaturoznawca Xavier Galmiche, pisząc:

często sprawia nam kłopot zrozumienie znaczenia estetycznego [motywów wielokulturowości obecnych w środkowoeuropejskiej literaturze – przyp. aut.]. W efekcie, ulegamy pokusie uproszczonego socjologizmu, ujmującego obrazy obecne w tekście jako ilustracje jakiejś historycznej rzeczywistości⁸.

Żeby uniknąć tego rodzaju nieporozumień, jako kluczową dla moich badań przyjmuję kategorię tekstu, rozumianego z jednej strony jako najbardziej zaawansowana, dążąca do autonomii forma piśmiennych dyskursów⁹, z drugiej zaś – jako medium komunikacji, sposób działania w przestrzeni społecznej, a także materialny nośnik treści. Interesować mnie będą zarówno praktyki, dzięki którym idea Europy Środkowej „dochodzi do głosu”, jak i treść poszczególnych projektów, a wreszcie – ich recepcja.

⁸ Xavier Galmiche, *Vítězství paradigmatu: toponymní deklinace, figura multikulturních prostorů*, „Slovo a smysl” 2011, nr 16, s. 23 (przeł. Weronika Parfianowicz-Vertun; jeżeli nie zaznaczono inaczej, wszystkie fragmenty tekstów obcojęzycznych w przekładzie autorki).

⁹ Por. Grzegorz Godlewski, *Antropologia pisma: nowe obszary*, w: *Antropologia pisma. Od teorii do praktyki*, red. Philippe Artières, Paweł Rodak, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 56.

W proponowanym tu ujęciu kategoria dyskursu stanowi element antropologicznej analizy praktyk umożliwiających wyrażenie idei Europy Środkowej. Ponieważ dyskusje nad Europą Środkową w przeważającej mierze toczyły się na łamach różnych czasopism i wydawnictw, a drukowana publikacja była głównym nośnikiem, dzięki któremu pojęcie to znalazło najpełniejszy wyraz, istotnych narzędzi dostarczają mi badania z obszaru antropologii słowa i piśmienności. Zgodnie z tą metodologią zakładam, że sposób tworzenia i obiegu tekstów, techniki ich reprodukcji, praktyki piśmienne i czytelnicze z nimi związane miały istotny wpływ na treść projektów Europy Środkowej. Analiza tych czynników pozwoli także powiedzieć wiele o ich funkcjonowaniu i znaczeniach, jakie były im nadawane. Istotne będzie też ulokowanie tych tekstów na mapie historyczno-kulturowej, co oznacza nie tylko opisanie kontekstu historycznego, w którym powstały, lecz także spojrzenie na nie przez pryzmat specyficznego momentu w historii mediów słowa – w tym wypadku pozwalające dostrzec w nich dzieło zaawansowanej epoki typograficznej, zarazem jednak efekt swoistej medialnej inwersji, związanej ze sposobem wytwarzania tekstów w nieoficjalnych wydawnictwach, porównywanej wręcz do „powrotu do czasów sprzed Gutenberga”. W ujęciu tym podkreślony zostanie też performatywny wymiar samego pisanie – tworzenie tekstów jest postrzegane jako praktyka mająca znaczący wpływ na przekształcanie rzeczywistości społecznej¹⁰.

¹⁰ Proponowane tu ujęcie problematyki środkowoeuropejskiej, wykorzystujące kategorię dyskursu, wyrasta, między innymi, z inspiracji klasycznymi studiami Michela Foucault. Jego stwierdzenie, że przedmiot dyskursu jest ustanawiany w jego ramach i przezeń wytwarzany, pozwala przenieść punkt ciężkości z pytań o to, czy Europa Środkowa istnieje, w kierunku rozważań nad formacjami dyskursywnymi, w ramach których pojęcie to funkcjonuje. Por. m.in. Michel Foucault, *Archeologia wiedzy*, przeł. Andrzej Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977. Ważny punkt odniesienia stanowi dla mnie refleksja nad dyskursem, który „można rozumieć i analizować przede wszystkim jako formę społecznego

Historia pojęcia „Europy Środkowej” i środkowoeuropejskich dyskusji jest również historią ich stopniowego przemieszczania się od dyskursów politycznych, geopolitycznych, historycznych w kierunku problematyki kulturowej. Tej wędrówce towarzyszy gatunkowe rozproszenie, o którym pisał Galmiche – od politycznych manifestów i odezw, przez historiograficzne monografie, po szereg rozproszonych gatunków: eseistykę, literaturę piękną, dokument osobisty czy reportaż, by wymienić tylko kilka szczególnie wyrazistych¹¹. Stąd przydatne okażą się nie tylko narzędzia literaturoznawcze i genologiczne, lecz także perspektywa, którą zaproponował Clifford Geertz w klasycznym studium *Zmącone gatunki. Nowa formuła myśli społecznej*.

Od teorii do praktyki

Poszukując pojęcia, które najlepiej mogłoby oddać charakter przedmiotu moich badań i które byłoby najbardziej adekwatne w odniesieniu do koncepcji Europy Środkowej, zdecydowałam się na termin „projekt”. Choć nie ma on naukowego rodowodu, jego zaletą jest to, że łączy w sobie znaczeniowe pola idei, dyskursu i tekstu, a jednocześnie pozwala wychodzić poza nie; stanowi pomost między sferą

działania [...], obszar symbolicznych zmagania”, i który jest zawsze „zakorzeniony w określonych środowiskach, instytucjach, procesach [...] «pracuje» w świecie społecznym” (Tomasz Krakowiak, *Analiza dyskursu – próba nakreślenia pola badawczego*, w: *Analiza dyskursu w socjologii*, red. Anna Horolets, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 49, 51–52). Inspirację stanowiły także badania spod znaku krytycznej analizy dyskursu (KAD), która jest projektem teoretycznym zaangażowanym społecznie, stawiającym sobie za cel między innymi odkrywanie mechanizmów władzy i wykluczenia ukrytych w różnych formacjach dyskursywnych. O głównych założeniach teoretycznych i metodologicznych KAD por. Norman Fairclough, Anna Duszak, *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych*, w: *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. Anna Duszak, Norman Fairclough, Universitas, Kraków 2008.

¹¹ Xavier Galmiche, *Vítězství paradigmatu*, dz. cyt., s. 23.

konceptualizacji, intelektualnego namysłu i działań konkretnych, przyjmujących materialną czy symboliczną postać. Na intuicję, że właśnie ten termin najlepiej oddaje charakter środkowoeuropejskich dyskusji, wskazuje między innymi tytuł książki Erharda Buska i Emila Brixu *Projekt Mitteleuropa*¹², a inne tytuły, np. *The making of Central and Eastern Europe* Francisa Dvornika, również sugerują, że Europa Środkowa jest efektem pewnego świadomego, intelektualnego procesu konstrukcji.

Do tego ujęcia przychyła się jeden z uczestników dyskusji z lat 80., Viktor Blažič, pisząc w nawiązaniu do książki Buska, że słowo „projekt” odnosi do tego, co staje się „realną możliwością”, co zjawia się „na samym progu przyszłości”¹³. W tym ujęciu istotne jest rozróżnienie, które czyni Eric Hobsbawm, mówiąc, że termin „Europa Środkowa” „jest bliższy programotwórczej aktywności niż rzeczywistości. Nie opisuje tego, co jest, ale – co miałoby być, i co właśnie dlatego trzeba skonstruować”¹⁴. Tę perspektywę wzmacnia i rozwija na polskim gruncie Andrzej Mencwel, pisząc: „Europa Środkowa czy też Środkowo-Wschodnia jako szczególna przestrzeń nasyconego bliskością zrozumienia i współbycia nie jest nam dana, lecz, po norwidowsku, za-dana”¹⁵.

Zgodnie z tym wskazaniem, za cel stawiam sobie zbadanie, na jakie główne problemy zastanej rzeczywistości reagowały i jakie sposoby ich rozwiązania proponowały różne projekty Europy Środkowej. Ta perspektywa umożliwi również przeanalizowanie, dlaczego ten właśnie projekt okazał się tak atrakcyjny dla przedstawicieli różnych środowisk, narodowości i kultur; osób o różnych zapleczeniach

¹² Erhard Busek, Emil Brix, *Projekt Mitteleuropa*, Ueberreuter, Wien 1986.

¹³ Viktor Blažič, *Střední Evropa*, „Střední Evropa” 1989, nr 13, s. 53–54.

¹⁴ Eric Hobsbawm, *Střední Evropa, politika a kultura*, w: *V kleštích dějin...*, dz. cyt., s. 212.

¹⁵ Andrzej Mencwel, „Pomost” i „przedmurze”. *Dylematy polskiej tożsamości historycznej*, w: tegoż, *Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006, s. 234–235.

intelektualnych i biografiach; jakimi treściami był napełniany; z jakich tradycji wypływał; jak mógł pomóc w ujmowaniu własnej społecznej roli; jakie wizje rzeczywistości kryły się za różnymi projektami Europy Środkowej.

Kategoria projektu, ciężąca w kierunku działania, pozwoli mi również na podkreślenie performatywnego wymiaru środkowoeuropejskich tekstów. Nie tylko postulowały one przekształcenia w społecznej bądź politycznej organizacji rzeczywistości, lecz także same stanowiły rodzaj działania, a wreszcie, przez wielokrotne powracanie do kluczowych problemów i zagadnień, dokonywały realnej zmiany w ludzkich postawach, mentalności czy społecznej wyobraźni. Nacisk, który kładę na ten aspekt, wiąże się również ze spojrzeniem na środkowoeuropejskie projekty nie jako na szereg rozproszonych, autonomicznych wypowiedzi, ale jako na elementy szerokiej, trwającej dziesięciolecia i angażującej różne środowiska dyskusji. Komunikacyjny wymiar tych projektów będzie dla moich badań bardzo ważny.

Przez działania rozumiem nie tylko konkretne przedsięwzięcia zainspirowane środkowoeuropejskimi tekstami. Również samo ich tworzenie, dystrybuowanie i czytanie postrzegam jako działania w sferze społecznej, przede wszystkim zaś interesuje mnie wiele innych czynności, często ulotnych, niedostrzegalnych, związanych z życiem codziennym, w sieci których osadzone były i realizowały się środkowoeuropejskie dyskusje. Kategorię na swój sposób nadrzędną, odnoszącą się nie tylko do tytułowych „działań”, ale w równej mierze do „tekstów”, dającą wgląd w szereg najistotniejszych dla naszych rozważań zjawisk, stanowią praktyki. Temu kluczowemu dla współczesnej humanistyki, a szczególnie dla badań z obszaru antropologii kultury, pojęciu towarzyszą toczące się od dziesięcioleci dyskusje metodologiczne, których rekapitulacja przekroczyłaby ramy krótkiego rozdziału. Usprawiedliwieniem dla skróconego przedstawienia tej problematyki niech będzie stwierdzenie, że posługuję się tym pojęciem w ramach pewnej

ugruntowanej już tradycji i nie jest moim celem polemika lub gruntowne przeformułowywanie istniejących teorii, ale próba ich operacjonalizacji w tak konkretnym przypadku, jakim jest wytwarzanie i obieg tekstów.

U podstaw zachodzącego we współczesnych badaniach „zwrotu ku praktykom” (*practice turn*)¹⁶, któremu patronują klasyczne dziś studia Pierre’a Bourdieu¹⁷, leży przekonanie, że właśnie praktyki dają wgląd w to, co najtrudniej uchwytnie – w porządek doświadczenia, i że ustanawiają to, co nazywamy „życiem codziennym”. „Praktyki” rozumieć możemy, za Grzegorzem Godlewskim, jako

pewne przyjęte sposoby działania, podejmowane i stosowane na mocy zwyczaju, przy czym ta zwyczajowość praktyk może mieć różne postaci, źródła i stężenie. Praktykowanie nie polega na imitacji gotowych wzorów, poddawaniu się wyuczonym normom ani uleganiu zewnętrznej presji, choć jest co najmniej równie odległe od działania na zasadzie samorzutnej inicjatywy, dowolności czy przypadkowości. Praktyki to działania zawsze w jakiś sposób zorganizowane, a ich organizacja nie ma charakteru jednorazowego ani swobodnego, lecz wyrasta z osadzenia podmiotów działających we wspólnym środowisku kulturowym. W tym sensie praktyki są zawsze praktykami kulturowymi¹⁸.

Otwartość tego ujęcia pozwala pod tym pojęciem gromadzić i analizować różnego rodzaju działania człowieka. Badanie tego, co z samej swojej definicji czasowe, wykonywane często w sposób niepoddawany refleksji, co dotyczy sfery zachowań i nie zawsze pozostawia materialne efekty,

¹⁶ Zob. Grzegorz Godlewski, *Antropologia praktyk językowych: wprowadzenie*, w: *Antropologia praktyk językowych*, red. tegoż, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, s. 23.

¹⁷ O metodologicznych problemach związanych z badaniem praktyk pisał Pierre Bourdieu m.in. w tekście *Logika praktyki*, w: tegoż, *Zmysł praktyczny*, przeł. Maciej Falski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.

¹⁸ Grzegorz Godlewski, *Antropologia praktyk językowych: wprowadzenie*, dz. cyt., s. 27.

stanowi metodologiczne wyzwanie i skłania do otwartości oraz zachęca do każdorazowego budowania własnego laboratorium badawczego, czerpiącego z różnych narzędzi i tradycji.

W książce tej przedmiotem refleksji będzie przede wszystkim specyficzny typ praktyk, jakim są praktyki językowe, precyzyjniej zaś rzecz ujmując, „praktyki piśmienne”, w ujęciu wypracowanym w ramach badań z obszaru antropologii słowa. Perspektywa ta pozwala na ujmowanie zjawisk językowych „w ich realnym funkcjonowaniu, osadzone w sieci różnorodnych i zmiennych warunków kulturowych”¹⁹. Istotny jest również nacisk, jaki kładą badacze na media słowa, rozumiane nie tylko jako

nośniki przekazu, lecz jako rozległe i złożone środowiska komunikacyjne, co pozwala zauważyć, że nie tylko ustanawiają odrębne kanały i sposoby komunikacji, ale też regulują wiele innych aspektów użycia języka: sam sposób istnienia wypowiedzi, jej własności materialne, przestrzenne i czasowe, wymagane umiejętności i środki, charakter relacji między uczestnikami, zasięg, udział różnego rodzaju kontekstów, funkcję czy oddziaływanie²⁰.

Ujęcie to pozwala objąć badaniami zarówno praktyki potoczne i codzienne, jak i zaawansowane – pod względem sposobów wytwarzania i złożoności treści – efekty „pracy ze słowem”. Otwiera też możliwość analizowania praktyk językowych funkcjonujących w przeszłości, nawet jeżeli dostęp do nich jest znacznie utrudniony ze względu na charakter zapośredniczających je reprezentacji. Z tych względów propozycja badawcza wyrastająca z doświadczeń antropologii słowa wydaje mi się najbardziej adekwatna do analizowania specyficznego momentu w historii kultury polskiej i czeskiej, jakim były nieoficjalne ruchy wydawnicze i prowadzone w ramach nieoficjalnej kultury dyskusje na temat Europy Środkowej.

¹⁹ Tamże, s. 64.

²⁰ Tamże, s. 68.

Środkowoeuropejskie „gatunki zmacone”

Lekturze środkowoeuropejskich tekstów z lat 70. i 80. towarzyszy często konstatacja o ich „mglistości” czy wręcz stwierdzenie, że artykuły te są „niepożywne jak budyń malinowy”²¹. Źródłem specyficznej, pełnej metafor i poetyckich sformułowań konwencji pisania o Europie Środkowej nie jest jednak, jak mogłoby to wynikać z niektórych komentarzy, sama rzeczywistość środkowoeuropejska, rzekomo „mglista”, „niejasna”, „paradoksalna”. Jest to raczej efekt estetycznych wyborów, jakich dokonują autorzy poszczególnych tekstów, a składają się nań różne tradycje literackie, artystyczne i intelektualne – niektóre o charakterze uniwersalnym, inne – lokalnym.

Jak zauważał Josef Kroutvor, „[...] w Europie Środkowej nie wiecie się epice, lecz małym formom bulwarowym: grotesce, farsie, parodii”²². Autor eseju, który stał się kanoniczny dla środkowoeuropejskich dyskusji i do dziś współkształtuje ich język i zestaw odniesień²³, zwraca uwagę na formę wypowiedzi, w jakiej doświadczenie środkowoeuropejskiej rzeczywistości może znaleźć najpełniejszy wyraz.

Wiele przemawia za tym, aby refleksję nad projektami Europy Środkowej rozpocząć właśnie od namysłu nad gatunkowymi wyborami ich autorów, które miały wpływ na zawartość poszczególnych tekstów, jak też na ich obieg i sposoby recepcji. W badaniu pomocne okażą się nie tylko genologiczne specyfikacje literaturoznawców, lecz także kategoria „gatunków mowy” ujmowanych, za Michałem Bachtinem, jako

²¹ Erhard Busek, *Střední Evropa – co je to?*, w: *V kleštích dějin...*, dz. cyt., s. 32.

²² Josef Kroutvor, *Europa Środkowa: anegdota i historia*, przeł. Jan Stachowski, „Świat Literacki”, Izabelin 1998, s. 64.

²³ Metafora „płaskich stóp” jako cechy charakteryzującej mentalność mieszkańców Europy Środkowej, przywołana przez Kroutvora we wstępie eseju, stała się obiegowym hasłem, por. zbiór rozmów Aleksandra Kaczorowskiego z czeskimi intelektualistami *Europa z płaskostopiem* (Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2006).

konkretne, względnie trwałe pod względem tematycznym, kompozycyjnym i stylistycznym typy wypowiedzi, [które] kształtują się w zależności od funkcji (naukowej, technicznej, publicystycznej, praktycznej, obyczajowej) oraz specjalnych, właściwych każdej sferze, okoliczności obcowania językowego²⁴.

Inspirowana Bachtinem²⁵ refleksja nad estetyką twórczości słownej będzie szczególnie pomocna w tym ujęciu, zakłada bowiem, że systemy komunikacyjne i medialne stanowią pierwotne „środowisko” twórczości słownej, która powinna być badana przede wszystkim jako działanie kulturowe²⁶. Antropologia twórczości słownej różnicuje gatunki „nie tyle ze względu na ich poziom skomplikowania, artyzm, kształt estetyczny [...], lecz ze względu na kulturowe sfery działania, w których one funkcjonują”²⁷. Ponadto, jest to perspektywa, w której, jak pisze Agnieszka Karpowicz, rozróżnienie między gatunkami ustnymi i piśmiennymi „nie jest ściśle typologiczne, lecz odnosi się do płynnej, ruchomej oraz ruchliwej sfery wzajemnego falowania i przenikania”²⁸. Ujęcie to będzie przydatne w badaniu środkowoeuropejskich wypowiedzi, których status, jak się okaże, był często dwoisty i które realizowały się jednocześnie jako przekazy mówione i pisane.

²⁴ Michał Bachtin, *Problem gatunków mowy*, w: tegoż, *Estetyka twórczości słownej*, przeł. Danuta Ulicka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 354.

²⁵ Na marginesie warto zauważyć, że sama działalność naukowa Bachtina i skupionego wokół niego kręgu naukowców stanowić może ważną ilustrację historii życia naukowego i intelektualnego Europy Środkowo-Wschodniej, z jego centrami, sieciami, międzyinstytucjonalnymi i międzynarodowymi kontaktami i wymianą myśli. Por. *Ja – inny. Wokół Bachtina. Antologia*, t. 1 i 2, red. Danuta Ulicka, Universitas, Kraków 2009.

²⁶ Agnieszka Karpowicz, *Słowo – twórczość słowna – literatura*, w: *Antropologia twórczości słownej. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. Agnieszka Karpowicz, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.

²⁷ Tamże, s. 12.

²⁸ Tamże, s. 13.

Z perspektywy teorii gatunków mowy wypracowanej przez Bachtina gatunki literackie stanowią odleglejsze podsystemy, charakterystyczne dla wyspecjalizowanych realizacji twórczości słownej. Dla historyka kultury refleksja nad gatunkami w rozumieniu teoretycznoliterackim może również stanowić istotne źródło wiedzy. Wybory gatunkowe charakterystyczne dla danej epoki – popularność jednych, zanikanie drugih – mówią wiele o obowiązujących hierarchiach estetycznych, wartościach, kluczowych problemach swojego czasu. Zwracał na to uwagę już Michał Głowiński, pisząc, że gatunki należy ujmować „nie tylko jako wytwór określonej kultury, ale także jako dokument pewnej świadomości społecznej”²⁹. Gatunek – jak podkreśla Głowiński – nie jest neutralnym narzędziem opisu, ale „wyraz[em] każdorazowo określonego rozumienia literatury, tego, co w ogóle jest literaturą, a co nią nie jest, co jest dozwolone w danym typie wypowiedzi, a co nie jest w innym. [...] Gatunek [...] znaczy również przez to, w jaki sposób funkcjonował”³⁰.

Ta wielowymiarowa koncepcja, obejmująca zarówno poziom obiegu tekstów i pewnych społecznych praktyk z nim związanych, jak i zestaw cech formalnych ułatwiających jego klasyfikację, która każe w gatunkach widzieć swego rodzaju modele, mające różną użyteczność w wyrażaniu napięć czy sposobów doświadczania rzeczywistości i uczestnictwa w kulturze w danym momencie historycznym, okaże się przydatna przy analizie wypowiedzi poświęconych Europie Środkowej. Przy badaniu tych tekstów przydatne mogą być również ustalenia Clifforda Geerta zawarte w znanym tekście *Zmącone gatunki. Nowa formuła myśli społecznej*³¹. Opisując sposób, w jaki przemiany modeli

²⁹ Michał Głowiński, *Gatunek literacki i problemy poetyki historycznej*, w: *Genologia polska. Wybór tekstów*, red. Ewa Miodońska-Brookes, Adam Kulawik, Marian Tatara, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1983, s. 82.

³⁰ Tamże.

³¹ Clifford Geertz, *Zmącone gatunki. Nowa formuła myśli społecznej*, w: tegoż, *Wiedza lokalna. Dalsze eseje z zakresu antropologii interpretacji*

komunikacji i kultury znajdują odzwierciedlenie w paradygmatach naukowego pisarstwa, amerykański badacz wskazywał, że wybór gatunku podsuwa zawsze pewien zestaw analogii, obrazów, środków retorycznych, które z jednej strony pomagają ustrukturyzować materiał i umożliwiają przeprowadzenie różnych operacji myślowych³², z drugiej jednak – do pewnego stopnia dyktują logikę wyводу³³, a czasem mogą się stać dla niego pułapką. Zaproponowana przez niego kategoria „gatunków zmańczonych” wydaje się bardzo pomocna w analizie tekstów poświęconych Europie Środkowej.

„Destabilizacja gatunków”, o której pisze antropolog, ma charakter pewnego procesu historycznego, który zaobserwować możemy również w przypadku tekstów poświęconych Europie Środkowej. Tekstami fundującymi nowoczesne rozumienie terminu „Europa Środkowa” były między innymi rozprawy Oskara Haleckiego³⁴ czy Francisca Dvornika³⁵ – które spełniały metodologiczne wymagania historiografii swojego czasu i wpisywały się w rozbudowaną tradycję wytwarzania i obiegu rozpraw naukowych. Ich lektura podlegała również ustabilizowanym procedurom, a dyskusja z nimi wymagała znajomości reguł gatunku i wysokich kompetencji merytorycznych. Ważną inspirację dla twórców projektów Europy Środkowej tworzonych w latach 70. i 80. (zwłaszcza czeskich i austriackich) stanowiła też jednak narastająca w latach 60. fala zainteresowania kulturą i sztuką moderny. Przełomowe dla tego nurtu, wspomniane już wcześniej publikacje Carla E. Schorskego czy Claudia Magrisa, poświęcone kulturze

tywnej, przeł. Dorota Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 30.

³² Tamże, s. 32.

³³ Tamże, s. 36.

³⁴ Por. Oskar Halecki, *Borderlands of western civilization: a history of East Central Europe*, Ronald Press Co., New York 1952; tegoż, *Historia Europy – jej granice i podziały*, przeł. Jan Maria Kłoczowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1994.

³⁵ Francis Dvornik, *The making of Central and Eastern Europe*, Pol. Research Center, London 1949.

wiedeńskiej przełomu wieków, były zarazem wyraźnym znakiem zmiany paradygmatu pisarstwa naukowego. Były to publikacje z obszaru historii kultury, a więc dziedziny z definicji interdyscyplinarnej. Ich autorzy łączyli perspektywy literaturoznawstwa, socjologii miasta, filozofii języka, historii obyczajowości, a swoje rozważania osadzali w rozbudowanym kontekście przemian politycznych i ekonomicznych tego czasu. Choć były publikowane w formie monografii naukowych, ich wewnętrzny układ przywodzi na myśl zbiór esejów, które mogły być czytane również w oderwaniu od całości, jako samodzielne teksty.

Artykuły poświęcone Europie Środkowej, tworzone w latach 70. i 80. XX wieku, które będą przedmiotem moich badań, na różne sposoby odwołują się do tych dwóch tradycji, zarazem jednak pod wieloma względami się od nich różnią. Najbardziej zewnętrzną różnicą pomiędzy nimi są właśnie gatunki. Dyskusje ewoluowały od obszernych monografii naukowych w stronę krótszych form: esejów, artykułów, recenzji, listów, wystąpień. Pobieżne nawet wyliczenie wskazuje, że są to gatunki cechujące się fragmentarycznością, otwartością, nieciągłością, a także płynnością. Już pierwsze próby uporządkowania poszczególnych tekstów wskazują też na problematyczność każdego z terminologicznych wyborów.

Środkowoeuropejska eseistyka

Przegląd poświęconych Europie Środkowej zbiorów i publikacji wskazywałby, że do najbardziej charakterystycznych dla środkowoeuropejskiej tematyki gatunków piśmiennictwa należy esej³⁶. Na związki pomiędzy gatunkiem eseju

³⁶ Klasyczne dziś teksty Timothy'ego Gartona Asha zostały opublikowane pod tytułem *Pomimo i wbrew. Eseje o Europie Środkowej* (przeł. Anna Husarska, Polonia, London 1990); Wydawnictwo Czarne wydało książkę *Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Środkową* z utworami Andrzeja Stasiuka i Jurija Andruchowycza (Wołowiec 2007); Międzynarodowe

i kategorią Europy Środkowej zwraca uwagę autorka antologii polskiego eseju Dorota Heck, odnotowując:

Pismo to [„Res Publica” – przyp. aut.] parokrotnie podejmowało kwestię znaczenia eseju dla tożsamości kulturalnej Europy Środkowej. Być może, *Człowiek bez właściwości*, często przywoływane w teoretycznych opracowaniach poświęconych omawianemu gatunkowi dzieło Musila, łączące w sobie wątki powieściowe z ekskursami eseistycznymi, trafnie oddaje zarówno ambiwalentne samopoczucie mieszkańców Mitteleupy, jak i uwikłane w paradoksy położenie eseju³⁷.

Pytania, które należy postawić, dotyczą nie tylko „znaczenia eseju dla tożsamości kulturalnej Europy Środkowej”, ale również tego, jak specyfika tego gatunku, związane z nim obiegi i miejsce w literackich i estetycznych hierarchiach wpłynąć mogły na charakter projektów Europy Środkowej i ich odbiór, a także – na co powinniśmy zwracać uwagę przy ich lekturze. Namysł nad esejem postrzegany jako gatunek literacki, ale też jako historycznie ugruntowana w kulturze Zachodu specyficzna forma komunikacji oraz ekspresji poglądów, zapis zarówno indywidualnych zmagania intelektualnych, jak i część dialogu, a często polemiki, pozwoli uchwycić wiele istotnych elementów piśmiennictwa poświęconego Europie Środkowej. Z tego też względu będę kładła nacisk na rozumienie eseju jako swoistej praktyki pisarskiej

Centrum Kultury teksty poświęcone Europie Środkowej publikuje w eleganckiej serii z podtytułem *Eseje i szkice* (por. *Lekcja Europy Środkowej* Csaby G. Kissa i *Z powrotem w Europie Środkowej* Emila Brixsa). Do eseistycznych gatunków zaliczamy na ogół najważniejsze i najpopularniejsze teksty środkowoeuropejskie lat 70. i 80., takie jak wspomniana już *Europa Środkowa: anegdota i historia* Josefa Kroutvora, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej* Milana Kundery, *O naszej Europie* Czesława Miłosza („Kultura” 1986, nr 4), *O królach i duchach. Z opowieści wschodnioeuropejskich* Barbary Toruńczyk, a także czeskie *Co je střední Evropa* Karela Kosika czy *Mitteleuropa: Rakouská říše jako metafora* Václava Bělohradského.

³⁷ Dorota Heck, *Wstęp. Esaj – gatunek uwikłany w paradoksy*, w: *Kosmopolityzm i sarmatyzm. Antologia powojennego eseju polskiego*, Ossolineum, Wrocław 2003, s. 21.

i intelektualnej raczej niż na szczegółowe rozstrzygnięcia genologiczne literaturoznawców, którzy zresztą zgadzają się, że jest to gatunek pograniczny, czerpiący z wielu poetyk i o niewielkim stopniu normatywności³⁸.

Odmienne tradycje używania tego terminu w anglosaskim, francuskim czy niemieckim piśmiennictwie skłaniają do badania różnic w historyczno-kulturowym zakorzenieniu praktyki eseistycznej. Szczególną rolę odgrywała ona w kulturze francuskiej, z której zresztą wielu badaczy wywodzi jej początki. Montaigne'owskie *Próby* wskazywane są jako utwór prekursorski, z którego wyrasta europejska eseistyka. Dzieło Montaigne'a traktować też można jako świadectwo kształtowania się nowoczesnej podmiotowości, wyrażającej się w tej specyficznej, autorefleksyjnej narracji. W tradycji francuskiej kładzie się nacisk właśnie na subiektywny i introspektywny charakter eseistycznej formy, jak również na to, że podmiot formuje – i formułuje – siebie w konfrontacji z problemami świata zewnętrznego. Esej służy nie tylko wyrażeniu przez piszącego opinii o danym zjawisku, lecz także – w procesie konfrontowania się z nim – zdaniu sprawy z usytuowania samego autora i jego egzystencjalnego uwikłania. Z czasem eseistyka nabiera też coraz większego znaczenia jako głos w debacie publicznej, środek działania i sposób manifestowania poglądów na kwestie polityczne i społeczne³⁹.

Również w niemieckiej tradycji kładzie się nacisk na połączenie perspektywy refleksyjnego, introspektywnego podmiotu i ważnych zagadnień o charakterze uniwersalnym. W piśmiennictwie niemieckim (niemieckojęzycznym) eseistyka ciąży w kierunku problemów filozoficznych,

³⁸ Por. tamże, s. 12.

³⁹ Tony Judt wskazuje na przykład, że twórczość eseistyczna XX-wiecznych francuskich intelektualistów była jednym z głównych środków formułowania i uzasadniania wyborów ideowych i ideologicznych, jakie podejmowali, por. Tony Judt, *Historia niedokończona: francuscy intelektualiści 1944–1956*, przeł. Paweł Marczewski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2012.

dotyczących zagadnień kultury i historii. W tym kontekście wymienić należy wspomnianego przez Dorotę Heck Roberta Musila, którego twórczość eseistyczna oraz czerpiąca z eseistycznej formuły proza często poruszały problemy związane z rzeczywistością Europy Środkowej. Także w odniesieniu do tego autora stwierdzano, że eseistyka staje się najbardziej adekwatną formą dla wyrażania doświadczeń człowieka nowoczesnego.

Postać Roberta Musila odgrywa też ważną rolę w kulturze środkowoeuropejskiej, eseistyka zaś stanowi istotny element kultury literackiej w krajach tego regionu – często zresztą pozostającej pod wpływem bądź nawiązującej do literatury niemieckojęzycznej (choć inspiracje kulturą francuską były tu również silne). Pełniła ona ważną funkcję w życiu intelektualnym przez cały wiek XX⁴⁰, warto jednak podkreślić, że właśnie przełom lat 70. i 80., a więc czas, kiedy trwała wręcz „moda na Europę Środkową”, był zarazem momentem, kiedy gatunek eseju przeżywał w tym regionie swój renesans. Wskazując na przyczyny, dla których „polski esej” osiągnął wówczas „apogeum czytelniczej popularności”, Marta Wyka pisała, że „w jakimś momencie historycznym – a był to moment dynamiczny i dramatyczny – pewne formy eseistycznej wypowiedzi stały się wobec niego szczególnie adekwatne”⁴¹.

Wśród esejów, które szczególnie poruszały wyobraźnię czytelników w tym okresie, Wyka wymienia w pierwszym rzędzie odczytane na nowo teksty Stanisława Vincenza i Jerzego Stempowskiego, a także twórczość Czesława Miłosza, a zatem tych autorów, którzy istotnie przyczynili się do współtworzenia polskich propozycji Europy Środkowej jako „Europy rodzinnej” czy „Europy małych ojczyzn”.

⁴⁰ Stanisław Brzozowski, Karol Irzykowski, Jerzy Stempowski w piśmiennictwie polskim, František X. Šalda, Karel Čapek, Václav Černý w czeskim – żeby wymienić tylko kilka emblematycznych nazwisk.

⁴¹ Marta Wyka, *Esej – forma pojemna*, w: *Polski esej. Studia*, red. taż, Universitas, Kraków 1991, s. 7.

Również w Czechosłowacji w tych dekadach był to gatunek wybierany szczególnie często przez autorów tworzących w ramach nieoficjalnego obiegu kultury. Obok wspomnianych już esejów poświęconych bezpośrednio problematyce środkowoeuropejskiej wymienić trzeba również klasyczną rozprawę Jana Patočki z 1975 roku *Eseje heretycké z filozofii historie*⁴² oraz jego znany esej *Kim są Česi?*, a także równie ważne studium Václava Černého *Europejské źródla kultury české*⁴³ oraz eseistyczną twórczość Václava Havla (ze słynną *Silą bezsilných* na czele). Wszystkie wymienione teksty ukazały się pierwotnie w formie publikacji samizdatowych.

Odpowiedź na pytanie o przyczyny popularności eseistyki w tym właśnie momencie historycznym odnaleźć możemy, między innymi, w koncepcji Andrzeja Stanisława Kowalczyka, który pisał, że „esej jest literackim wyrazem kryzysu kultury, pojawia się najczęściej w okresach przejściowych i znika, gdy nowe postawy, konwencje i formy wyrazu uzyskują powszechną akceptację i stabilizują się”⁴⁴. Zdaniem autora, doświadczenie kryzysu nie tylko stanowi kontekst powstawania twórczości eseistycznej, lecz także jest przez nią tematyzowane. Stwierdzenie to w dużym stopniu odnosi się do przywoływanych przeze mnie tekstów – Patočka w centrum filozoficznej refleksji ustawia kryzys zachodniej cywilizacji (czego znamiennym przykładem jest esej *Wojny XX wieku i wiek XX jako wojna*), w ujęciu Karela Kosíka zaś los Europy Środkowej staje się rozpisaną na trzy akty: *Preludium, Zanik, Odrodzenie* tragedią.

⁴² Jan Patočka, *Kacířské eseje o filozofii dějin*, 1975, wydanie polskie: tegoż, *Eseje heretycké z filozofii historie*, przeł. Juliusz Zychowicz, In Puls, Warszawa 1988. Zob. również: tegoż, *Kim są Česi?*, przeł. Jacek Baluch, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1997.

⁴³ Václav Černý, *O povaze naší kultury. Repetitorium a úvaha trochu abstraktní, ale až hrůza aktuální*, rękopis, 1975; wydanie polskie: tegoż, *Europejské źródla české kultury. Repetitorium i rozważania nieco abstrakcyjne, ale aż strach jak aktualne*, przeł. Jacek Baluch, Oficyna Literacka, Kraków 1988.

⁴⁴ Andrzej S. Kowalczyk, *Kryzys świadomości europejskiej w eseistyce polskiej 1945–1977*. Vincenz, Stempowski, Miłosz, Eterna, Warszawa 1990.

Kategoria „kryzysu” czy „przełomu” bywa często przywoływana jako kontekst dla tworzenia kolejnych koncepcji Europy Środkowej. Środkowoeuropejskie dyskusje ożywały na ogół w momentach różnych historycznych przesilen, geopolitycznych reorganizacji, społecznych wstrząsów. Nie musiało zresztą chodzić o historyczną katastrofę, ale o subiektywne doświadczenie eseisty, który rzeczywistość społeczną skłonny byłby postrzegać w kategoriach przełomu bądź kryzysu. Temperament eseisty cechuje pewien stały sceptycyzm wobec przemian, jakie obserwuje w otaczającym go świecie, jest on często nie tylko komentatorem, lecz także krytykiem kultury.

Na podstawie tego krótkiego rekonesansu możemy postawić pewne hipotezy, dlaczego twórcy projektów Europy Środkowej używali na ogół eseistycznej formy dla ich opisania. Jak wskazywała Marta Wyka, „[esej] pozwala na skrót i projekt, nie wymagając ich rozwinięcia”⁴⁵. Najwyraźniej „fragmentaryczność eseistycznego myślenia, które nieustannie eksperymentuje i poszukuje”⁴⁶, jego otwarta, niesystematyczna formuła sprzyjała konceptualizacjom Europy Środkowej, które zresztą również przedstawiane są raczej jako szkice czy próby właśnie, niż gotowe strategie geopolityczne. Projekty Europy Środkowej, jako wyrastające z doświadczenia kryzysu wyrazy niezgody na zastaną rzeczywistość i próby zarysowania możliwego sposobu działania i przekształcania istniejących warunków, znaleźć mogły w eseju właściwą formę stylistyczną i retoryczną.

Nie należy też zapominać o roli, jaką odgrywała eseistyka w krystalizacji własnego stanowiska, zdawania sobie sprawy przed samym sobą z własnego usytuowania w relacji z opisywanymi zjawiskami i charakteru zaangażowania w rzeczywistość. Wielu twórcom temat Europy Środkowej umożliwił dookreślenie tożsamości, konfrontację z własną wspólnotą narodową i dziedzictwem kultury.

⁴⁵ Marta Wyka, *Esej – forma pojemna*, dz. cyt., s. 5.

⁴⁶ Andrzej S. Kowalczyk, *Kryzys świadomości...*, dz. cyt., s. 21.

Śledząc obieg środkowoeuropejskiej eseistyki, powinniśmy też zwrócić uwagę na to, że ten środek komunikacji literackiej był wówczas jedną z głównych form wymiany myśli pomiędzy intelektualistami w różnych środowiskach. Ważna była na przykład rola, jaką odgrywała eseistyka na łamach paryskiej „Kultury”, będącej też jedną z głównych platform tworzenia koncepcji Europy Środkowej. Eseistyczna forma ułatwiała również międzynarodowy obieg – uniwersalny charakter odniesień literackich czy kulturowych sprzyjał przekładowi, podobnie jak podejmowana tematyka. Swoimi tekstami autorzy esejów mogli ponadto nawiązywać do konkretnych tradycji pisarskich, a także włączyć się w dłuższe, przekraczające ramy pokoleniowych i lokalnych doświadczeń dyskusje nad pewnymi stałymi bądź powracającymi pytaniami – o historyczne dylematy czy kulturowe wzorce.

Na obieg tych tekstów mogła mieć wpływ wysoka pozycja eseistyki w hierarchiach estetycznych. Przypisywany jej prestiż wpływał często na decyzję autorów lub wydawców, aby podnieść rangę przedsięwzięcia poprzez zaklasyfikowanie danego zbioru tekstów do kategorii „esejów”. Często też w tym przyporządkowaniu dostrzec możemy wyraz genologicznej niepewności bądź wydawniczej rutyny. Ważne są też oczekiwania czytelników, którzy postrzegać mogą ich lekturę jako nobilitację, ale też jako sposób na to, żeby „być na bieżąco” z życiem intelektualnym, kiedy nie ma czasu lub możliwości zapoznania się z bardziej szczegółowymi rozprawami na dany temat. Pod tym względem intelektualna moda na Europę Środkową zbiegła się w czasie z modą na eseistykę.

Nie bez znaczenia dla kształtu środkowoeuropejskiej eseistyki jest to, że imaginarium, z którego chętnie czerpią jej autorzy, jest mocno związane z literaturą modernistyczną. Odwołania do pisarzy takich jak Musil, Roth, Broch, Schulz czy Kafka stały się wręcz nieodzownym elementem wielu esejów, trzeba jednak pamiętać, że nie pełnią one „funkcji elementu

dowodzącego, czy wspierającego”⁴⁷, ale odgrywają rolę erytyczną i estetyczną. Dzieła wymienionych pisarzy dostarczają szczególnie cennego materiału eseistom, dla których jedną z ulubionych figur stylistycznych jest paradoks. Badając środkowoeuropejską eseistykę, nie szukajmy więc w niej w pierwszej kolejności pogłębionej analizy dzieł literackich. Nie powinniśmy też ulec przekonaniu, że sugestywne i zapadające w pamięć powieściowe obrazy w bezpośredni sposób odnoszą do środkowoeuropejskiej rzeczywistości. Stanowią one raczej próbę przetransponowania różnych doświadczeń z nią związanych na materiał literacki. Związki między wieloznacznymi i nieprzejrzystymi literackimi reprezentacjami a rzeczywistością pozatekstową powinny stać się przedmiotem namysłu.

Poszukiwanie w eseistyce środkowoeuropejskiej i poświęconej Europie Środkowej bezpośrednich odniesień do rzeczywistości tego regionu skutkowało często konstatacjami o „mglistości pojęcia” i niejasnym statusie całego obszaru. Tymczasem w twórczości tej powinniśmy widzieć przede wszystkim wyraz subiektywnych zmagania jej autorów z tą rzeczywistością i z sytuacją historyczną, w jakiej się znaleźli, a także świadectwo różnorodnych ścieżek intelektualnych, jakimi podążali twórcy z tej części Europy, często o odmiennej formacji, poglądach, doświadczeniach, dla których punktem spotkania – ale często też sporu – okazała się właśnie idea Europy Środkowej. W samej zaś idei powinniśmy się doszukiwać zawężeń kluczowych dla ich epoki problemów i pytań.

„Powiedziane, napisane”

Projekty Europy Środkowej miały charakter tekstocentryczny i tworzone były przede wszystkim jako wypowiedzi piśmienne, ze wszystkimi tego konsekwencjami. Uważana lektura not bibliograficznych wskazuje jednak, że dla wielu

⁴⁷ Wojciech Głowała, *Próba teorii eseju literackiego*, w: *Genologia polska...*, dz. cyt., s. 487.

z nich słowo pisane nie było pierwotnym medium i że funkcjonowały one nie tylko w obiegu piśmiennych.

Tekst „*Czwarty dzień w Galicji jeszcze nie nastął*”. *Przyszłość przeszłości* powstał jako „mowa wygłoszona z okazji przyznania Emilowi Brixowi godności *doctora honoris causa* Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu im. Iwana Franki w Drohobycz 25 września 2003 roku”⁴⁸, *Lekcja Europy Środkowej* Csaby G. Kissa była „laudacją wygłoszoną w Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie 6 czerwca 1986 roku podczas uroczystego posiedzenia Rady Wydziału Historycznego UJ uświetniającego Jubileusz 70. urodzin prof. Wacława Felczaka”⁴⁹, a jego *Węgry i ich sąsiedzi (pytania i dylematy)* to referat „wygłoszony 21 lutego 1985 na posiedzeniu Komisji Europy Środkowej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie”⁵⁰. Tekst Erica Hobsbawma *Europa Środkowa, polityka i kultura* został wygłoszony na rozpoczęciu Międzynarodowego Festiwalu Brucknerowskiego w Linzu w 1989 roku⁵¹. Opublikowany w „Krasnogrudzie” esej Krzysztofa Czyżewskiego *Europa Środkowo-Wschodnia roku 1994, czyli jak być sobą* jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego na Kongresie Nowej Kultury w Poznaniu w tym samym roku⁵².

Ten pobieżny przegląd wskazuje, że pewna część tekstów poświęconych Europie Środkowej powstała pierwotnie jako różnego rodzaju przemówienia czy odczyty, a zatem,

⁴⁸ Emil Brix, „*Czwarty dzień w Galicji jeszcze nie nastął*”. *Przyszłość przeszłości*, w: tegoż, *Z powrotem w Europie Środkowej. Eseje i szkice*, przeł. Anna Śliwa, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2012, s. 37.

⁴⁹ Csaba G. Kiss, *Lekcja Europy Środkowej*, w: tegoż, *Lekcja Europy Środkowej. Eseje i szkice*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2009, s. 25.

⁵⁰ Csaba G. Kiss, *Węgry i ich sąsiedzi. Pytania i dylematy*, w: tegoż, *Lekcja...*, dz. cyt., s. 43.

⁵¹ Por. Eric Hobsbawm, *Średni Evropa, politika a kultura*, w: *V kletích dějin...*, dz. cyt.

⁵² Krzysztof Czyżewski, *Europa Środkowo-Wschodnia roku 1994, czyli jak być sobą*, „Krasnogruda” 1994, nr 2–3.

że charakterystyczny dla tej problematyki był również pewien gatunek ustnej twórczości słownej, niewątpliwie mocno związany z piśmiennictwem. W uchwyceniu jego specyfiki pomocna może się okazać Bachtinowska koncepcja gatunków wtórnych, które

rodzą się w warunkach skomplikowanego, względnie wysoko rozwiniętego i zorganizowanego porozumiewania się w obrębie kultury (głównie w formie pisanej), sztuki i nauki, w sferze społeczno-politycznej itp. W procesie powstawania absorbują one rozmaite formy gatunków pierwotnych (prostych), wykształconych w bezpośrednim językowym porozumiewaniu się, które następnie przekształcają⁵³.

Antropologiczna analiza środkowoeuropejskich wypowiedzi jako specyficznej twórczości słownej zakłada badanie ram komunikacyjnych, w których one funkcjonowały. Rekonstrukcję tego pierwotnego kontekstu komunikacyjnego utrudnia jednak dwoisty charakter tekstów środkowoeuropejskich, których podstawą była w tej czy innej formie wygłoszona mowa bądź referat. Opublikowane teksty są na ogół rozbudowanymi wersjami wygłoszonych przemówień, tworzonymi w taki sposób, aby spełniły rygory publikacji drukowanej. Usunięte zostają więc na ogół wszystkie bądź większość wypowiedzi fatycznych, wskazujących na pierwotnie ustny sposób realizacji, rozwinięta zaś zostaje część analityczna. Nie są to partytury w tym sensie, jaki proponuje Agnieszka Karpowicz – nie stanowią tylko zapisu tego, co zostało bądź ma zostać wykonane, ale są autonomicznymi, dążącymi do dekontekstualizacji tekstami, i tak też są na ogół traktowane przez badaczy⁵⁴. Rekonstrukcję okoliczności ich

⁵³ Michał Bachtin, *Problem gatunków mowy*, dz. cyt., s. 350–351.

⁵⁴ Na osobną uwagę zasługują same partytury tych wystąpień, których charakter związany jest na ogół z temperamentem mówcy – niektórzy odczytują dokładnie wcześniej przygotowany tekst, inni improwizują na podstawie notatek bądź punktów – tekst opublikowany w tomie pokonferencyjnym na ogół więc w niewielkim stopniu może nam pomóc w odpowiedzi na pytanie, co rzeczywiście zostało powiedziane – zazwyczaj nie mamy jednak wglądu w te pierwotne wersje.

pierwszego wykonania utrudnia również sposób wydawania tego rodzaju tekstów. W poświęconych Europie Środkowej publikacjach informacje dotyczące pierwotnej formy prezentacji zostają ograniczone do minimum – na ogół ustalic możemy datę i miejsce, w którym odbywała się konferencja czy uroczystość, nie dowiemy się jednak, z jakim przyjęciem spotkał się tekst, jakie wywołał reakcje, czy sprowokował pytania lub kontrowersje. Trudno stwierdzić, kto z autorów środkowoeuropejskich tekstów był dobrym mówcą, kto przykuwał uwagę, czy swoje teksty wygłaszali, czy czytali z kartki. Tymczasem w przypadku projektów Europy Środkowej są to, być może, pytania kluczowe, ukazują bowiem, że to, co miało doraźny, chwilowy, ulotny charakter, mogło mieć zarazem ogromny wpływ na sposób ich formułowania, znaczenie i funkcjonowanie w obiegu społecznym. Kiedy sprowadzimy całe wydarzenie komunikacyjne do tekstu, który powstał na jego podstawie, tym samym

zniknie jego rama przestrzenna, publiczność [...], interakcyjność, kontakt, obustronne zaangażowanie i działanie publiczności oraz wykonawcy w trakcie dziejącego się właśnie zdarzenia, zyskującego ostateczny kształt w sposób procesualny. Na pierwszy plan wysunie się treść, konstrukcja samego tekstu, który w istocie odgrywa tu rolę drugorzędną, a czasem wręcz podrzędną i usługową, podporządkowaną wykonaniu, słowu, które jest cielesne, niesie treść i znaczy w zależności od tego, kto, kiedy, do kogo i jak mówi⁵⁵.

Proponowane tu ujęcie stawia sobie za cel przywrócenie obecności tych wszystkich elementów, które Agnieszka Karpowicz wskazuje jako kluczowe dla zrozumienia dynamiki komunikacyjnej twórczości słownej. Częściowo ich rekonstrukcja okaże się niemożliwa, chciałabym jednak zastanowić się nad wpływem, jaki mogły mieć na kształtowanie się przebiegu środkowoeuropejskich dyskusji.

„Środowiskiem naturalnym” środkowoeuropejskich gatunków twórczości słownej, które będą przedmiotem mojego

⁵⁵ Agnieszka Karpowicz, *Słowo – twórczość słowna – literatura*, dz. cyt., s. 20–21.

zainteresowania, są dość specyficzne i wyspecjalizowane instytucje życia kulturalnego i naukowego, takie jak konferencje, sympozja, publiczne debaty, oficjalne uroczystości, rozdania nagród itp. Kłopot z ich badaniem polega na tym, że z jednej strony mamy na ogół dość szerokie, poparte własnym doświadczeniem, wyobrażenia, jak tego typu przedsięwzięcia z zasady wyglądają, z drugiej jednak nie jest łatwo znaleźć informacje na temat tego, jaki miały przebieg konkretne wydarzenia poświęcone Europie Środkowej rzeczywiście – w jakiej przestrzeni się odbywały, kto w nich uczestniczył, jak kształtowała się interakcja między uczestnikami.

Jest zaskakujące, w jak niewielkim stopniu omawiane tu fenomeny życia kulturalnego i jego instytucje stały się przedmiotem opisów innych niż autotematyczne komentarze pisarzy. Choć sytuacje komunikacyjne, które stanowią kontekst tworzenia projektów Europy Środkowej, są zarazem „środowiskiem naturalnym” komunikacji naukowej, pozostają też wciąż stosunkowo słabo opisane przez badaczy. Najbardziej przemawiające do wyobraźni opisy konferencji naukowej jako specyficznej instytucji życia naukowego i towarzyskiego znaleźć możemy przede wszystkim w literaturze pięknej, w dodatku w dość specyficznym gatunku, jakim są powieści satyryczne portretujące brytyjskie (i międzynarodowe) środowisko akademickie autorstwa Davida Lodge’a czy Malcolma Bradbury’ego. Być może zresztą właśnie satyryczna konwencja jest gatunkiem umożliwiającym uchwycenie paradoksalnej sytuacji badania instytucji „kultury akademickiej”, gdy jest się jednocześnie uczestnikiem na różne sposoby uwikłanym w ich funkcjonowanie.

Specyfika konferencji jako „sytuacji komunikacyjnej” domaga się nieco bardziej szczegółowego opisu, stanowiąc kontekst licznych środkowoeuropejskich wypowiedzi. Wydaje się bowiem oczywiste, że wymiana i poszerzanie wiedzy dotyczącej konkretnej dziedziny nie są jedynym, a być może nawet nie głównym celem tego rodzaju przedsięwzięć. Za ich ilustrację posłużyć mogą opisy ze znanej powieści Davida Lodge’a *Mały świat*, będącej autoironicznym portretem